

Waqf, Space, and Fields of Power: The Role of Waqf in the Reproduction of Religious and Political Fields in Qajar Tehran

Zohreh Ataei Ashtiani*

Fahimeh Musavi**

Abstract

This study examines the role of *waqf* (pious endowment) in the reproduction and regulation of the relationship between religion and the state in Qajar-period Tehran, focusing on three historic neighborhoods: Oudlajan, Dowlat, and Arg. Owing to the concentration of political power centers and religious institutions, these neighborhoods provide a suitable setting for analyzing the interaction between two fields of power—the religious field and the political field.

The central research question is how *waqf* functioned in organizing relations between religion and the state at the neighborhood level, and how the spatial order of endowed properties in these three neighborhoods corresponded to the structures and positional configurations of actors within the religious and governmental fields. Within this framework, Bourdieu's theory of field, capital, and symbolic action is employed to analyze *waqf* as a mechanism for the distribution of resources, the consolidation of legitimacy, and the reconfiguration of actors' positions.

The primary data consist of published waqf deeds, historical maps, and urban statistical records. The research method combines spatial analysis with a discursive reading of historical documents, with an emphasis on reconstructing the configuration of fields and the dominant forms of capital in each period. The

* Assistant Professor, Asian Cultural Documentation Center, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran (Corresponding Author), z.ataei@ihcs.ac.ir

** M.A. in Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, fahimehmusavi.fm@gmail.com

Date received: 22/05/2026, Date of acceptance: 20/06/2026

findings indicate that in Qajar Tehran *waqf* functioned not merely as a religious institution but also as an instrument for recalibrating the balance of power and legitimacy at the intersection of the religious and political fields.

Keywords: Waqf, Oudlajan, Dowlat, Arg, Qajar period, Bourdieu.

Introduction

This article investigates waqf (Islamic endowment) in Qajar Tehran as a socio-political institution that actively shaped the relationship between religion and state within the urban structure of the capital city. Moving beyond conventional interpretations that reduce waqf to a purely devotional or charitable practice, the study conceptualizes it as a strategic mechanism embedded in the dynamics of power, legitimacy, and capital circulation. The central research question asks: *How did waqf evolve from a religious act of piety into a socio-political instrument that reorganized the religion–state relationship in Qajar Tehran?*

The article focuses on key historical districts—Arg (the governmental core), Oudlajan, and Dowlat—as spatial manifestations of religious-political interaction. Drawing upon Pierre Bourdieu’s theory of fields and capital, the study frames Tehran as an urban field in which religious, political, and economic actors competed to accumulate and convert different forms of capital—economic, symbolic, and religious. Within this framework, waqf functioned as a mediating instrument that enabled actors to reposition themselves, reinforce legitimacy, and influence the configuration of urban space. The article hypothesizes that waqf was not merely an auxiliary religious institution but a central mechanism in stabilizing, reproducing, and eventually transforming the religious-political order of Qajar Tehran.

Materials & Methods

The research adopts an interdisciplinary qualitative methodology combining historical sociology and urban studies. The primary empirical materials consist of Qajar-era waqf deeds, mainly drawn from *Fahrest-e Asnad-e Moghoofat-e Iran, Volume IV*, which includes a substantial corpus of documented endowments. These deeds are supplemented by historical maps of Tehran, administrative documents, travel accounts, and other archival sources that provide contextual and spatial data.

The analysis proceeds on three interconnected levels:

1. Document and content analysis of waqf deeds to identify the founders, beneficiaries, objectives, and institutional patterns of endowments.
2. Spatial-historical analysis to reconstruct the geographic distribution of waqfs across Tehran's districts and to map their relationship to centers of political and religious authority.
3. Relational field analysis grounded in Bourdieu's theoretical framework to interpret waqf as a form of capital conversion and strategic action within overlapping social fields.

Although primarily qualitative, the study incorporates descriptive quantitative observations regarding the density, frequency, and types of endowments in different urban areas. This multi-layered methodology allows for a systematic reconstruction of waqf's role in shaping the urban field of power over time.

Discussion & Results

The findings demonstrate that waqf played a foundational role in the early formation of Tehran's religious-political field. One of the earliest significant examples, the 1104 AH endowment by Mohammad Hashem Tabiib associated with the Masjid-Madrasa Hakim Hashem in the Arg district, contributed to the consolidation of the classical Islamic urban configuration linking mosque, market, and governmental center. In this formative stage, waqf helped institutionalize the spatial proximity of political authority and religious institutions.

Following Tehran's designation as the Qajar capital, the district of Oudlajan emerged as a major node of religious-political interaction. Waqf activity became particularly concentrated in its western and northwestern sectors. Endowments primarily supported religious rituals, mourning ceremonies, illumination of sacred spaces, and assistance to students, sayyids, pilgrims, and the urban poor. In this phase, members of the political elite and economic notables utilized waqf to convert economic capital into symbolic and religious capital, thereby strengthening their social legitimacy within Shi'i society. Notably, the relative absence of endowments initiated by prominent religious scholars during the early period highlights the dominant role of political actors in shaping the waqf field.

In the late Qajar era, significant transformations occurred. The construction of the Hosseini/Nāseri wall and the development of Mahalleh Dowlat shifted the spatial distribution of power. Waqf expanded into new domains including education,

medicine, and broader public welfare. New actors—religious minorities, intellectuals, and parliamentary figures—entered the waqf field. Endowments began to support modern institutions such as hospitals and the Pasteur Institute, as well as politically significant institutions like the Majles. These developments illustrate a diversification of beneficiaries and objectives, signaling the adaptation of waqf to emerging forms of modern authority and national governance.

The study interprets such transformations as evidence of waqf's flexibility as a strategic instrument. By enabling the conversion of economic resources into religious and symbolic legitimacy, waqf functioned as a bridge between traditional religious structures and modern institutional forms. It became a medium through which actors negotiated their positions within both the religious and political fields.

Conclusion

The article concludes that waqf in Qajar Tehran was a dynamic and strategic institution central to the negotiation and reconfiguration of the religion–state relationship. Rather than operating solely within a charitable or devotional sphere, waqf structured the distribution of capital, shaped urban spatial organization, and mediated competition among social actors. In its early phases, it reinforced a relatively integrated religious–political order centered in Tehran's historic core. In its later stages, however, waqf adapted to new socio-political realities, supporting modern institutions and expanding beyond traditional religious functions.

The transition to the Pahlavi period marked a significant shift in the geography of religious authority and political power, contributing to the weakening of the earlier Tehran-centered religious–political nexus. Overall, the study demonstrates that waqf should be understood as a key mechanism of urban power formation and transformation—an institution through which legitimacy, capital, and spatial order were continuously renegotiated in Qajar Tehran.

Bibliography

- Ajudani, Mashallah. (2008). *The Iranian Constitutional Revolution*. Tehran: Akhtaran. [in Persian]
- Amanat, Abbas. (2019). *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831–1896*. Translated by Hasan Kamshad. Tehran: Karnameh Publishing. [in Persian]
- Azod al-Molk, Alireza. (1991). *Travelogue of Azod al-Molk to the Holy Shrines (Atabat)*. Tehran: Institute for Cultural Research and Studies. [in Persian]
- Belaghi, Hojjat. (1971). *History of Tehran: Central Tehran and Its Dependencies*. Vol. 1. N.p. [in Persian]

389 Abstract

- Bourdieu, P. (1993). *The Field of Cultural Production*. Polity Press.
- Bourdieu, P. (2002). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. (2001). *Theory of Practice*. Translated by Morteza Mardihā. Tehran: Naqsh va Negar. [in Persian]
- Esfandiar, Rajab-Ali. (2020). "The Relationship between Religion and Politics in the Thought of Qajar-Era Jurists." *Islamic Studies Quarterly*, No. 30. [in Persian]
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1971). *The Diary of Etemad al-Saltaneh*. Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1988). *Mirror of the Lands (Mir'at al-Buldan)*. Vol. 1. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Hajji Abbasi, Saeed. (2004). "The Endowment Deed of the National Consultative Assembly." *Vaghf: Mirath-e Javidan*, Nos. 47–48, pp. 38–45. [in Persian]
- Hedayat, Reza-Qoli. (1960). *Rawzat al-Safa*. Vol. 9. Tehran: Khayyam. [in Persian]
- Kazerooni, Emad al-Din. (2001). "The Endowment Deed of the Old Sepahsalar Mosque-School." *Vaghf: Mirath-e Javidan*, Nos. 33–34. [in Persian]
- Kariman, Hassan. (1976). *Tehran: Past and Present*. Tehran: National University of Iran. [in Persian]
- Kasravi, Ahmad. (2006). *History of the Constitutional Revolution of Iran*. Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]
- Mirza Mohammad, Alireza. (2000). "The Endowment Deed of Mahmudiyeh Mosque and School." *Vaghf: Mirath-e Javidan*, No. 29. [in Persian]
- Mostafavi, Mohammad-Taqi. (1987). *Historical Monuments of Tehran*. Tehran: National Heritage Society. [in Persian]
- Nabavi Razavi, Seyyed Meqdad. (n.d.). "Sepahsalar, Mirza Hossein Khan." *Encyclopaedia of the World of Islam*, Vol. 23, pp. 1–9. [in Persian]
- Naghibi, Abolqasem. (n.d.). "Mirza Hossein Khan Sepahsalar: Cultural Background." *Encyclopaedia of the World of Islam*, Vol. 23. [in Persian]
- Naser al-Din Shah Qajar. (2018). *The Diary of Naser al-Din Shah Qajar, 1308–1309 AH*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications. [in Persian]
- Rezaei, Omid. (2007). *Catalogue of Iranian Endowment Documents from the Beginning until 11 February 1979*. Vol. 4. Tehran: Organization of Endowments and Charitable Affairs, Osveh Publications. [in Persian]
- Rezaei, Omid. (2011). "A Physician-Author and His Endowed Mosque, School, and Library in Safavid Tehran during the Reign of Shah Suleiman." *Owraq-e Atiq*, No. 2, pp. 267–308. [in Persian]
- Shah-Hosseini, Parvaneh. (1998). "Tracing Endowment in the Cultural Structure of Tehran from the Qajar Period to the Islamic Republic." *Social Research Journal*, No. 48. [in Persian]

- Shah-Hosseini, Parvaneh. (1998). "Endowments in the City of Tehran." *Geographical Research Journal*, No. 34. [in Persian]
- Shah-Hosseini, Parvaneh. (2011). *Endowment Studies of Tehran: From an Islamic City to a Modern City*. Tehran: Papoli Publications. [in Persian]
- Shah-Hosseini, Parvaneh. (2016). "The Mutual Impacts of Endowed Places and the Urban Development of Tehran during the Qajar Period." *Iranian-Islamic City Studies Quarterly*. [in Persian]
- Shahabi, Mohammad-Reza. (2004). "Theoretical Foundations and Framework of the Role of Endowment in the Formation of Urban Spaces." *Geographical Research*, No. 72. [in Persian]
- Shahabi, Mohammad-Reza. (2016). "The Impact of Endowment on the Formation of Urban Spaces in Qajar-Era Rey." *Bagh-e Nazar*, No. 44. [in Persian]
- Shariati, Sara, & Vatankhah, Kousha. (2013). "Application of Bourdieu's Field Theory in the Study of Modern Iranian Architecture." *Sociology of Art and Literature*, No. 2. [in Persian]
- Sheikh al-Hokamayi, Emad al-Din. (2002). "The Ma'marbashi Mosque-School of Tehran." *Vaghf: Mirath-e Javidan*, No. 37. [in Persian]
- Shirazian, Reza. (2016). *Tehran Studies: Atlas of Maps and Toponyms of Old Tehran*. Tehran: Dastan Publications. [in Persian]
- Takmil Homayoun, Naser. (2008). *Historical Events and Monuments of Tehran*. Vol. 1. Tehran: Daftar-e Pazhuhashaye Farhangi. [in Persian]
- Takmil Homayoun, Naser. (2015). *Historical Events and Monuments of Tehran*. Vol. 2. Tehran: Daftar-e Pazhuhashaye Farhangi. [in Persian]
- Tavakoli-Taraghi, Mohammad. (2018). *Indigenous Modernity and the Reconsideration of History*. Tehran: Pardis-e Danesh. [in Persian]
- Tohidi? Wait no.
- Ettehadieh, Mansoureh. (2002). "The Endowments and Philanthropic Services of Abdolhossein Mirza Farmanfarma." *Vaghf: Mirath-e Javidan*, No. 37. [in Persian]
- Qazihā, Fatemeh. (2002). "Tuman Aqa Fakhr al-Dowleh, the Poet and Litterateur Daughter of Naser al-Din Shah." *Ganjineh-ye Asnad*, Nos. 47–48. [in Persian]
- Algar, Hamid. (2017). *Religion and State in Iran: The Role of the Ulama in the Qajar Period*. Translated by Abolqasem Sari. Tehran: Toos Publications. [in Persian]

وقف، فضا و میدان قدرت:

نقش وقف در بازتولید میدان‌های دینی و سیاسی در تهران قاجاری

زهره عطایی آشتیانی*

فهیمة موسوی**

چکیده

پژوهش حاضر نقش وقف را در بازتولید و تنظیم رابطه دین و دولت در شهر تهران دوره قاجار با تمرکز بر سه محله تاریخی -عودلجان، دولت و ارگ- مطالعه می‌کند. این سه محله، به دلیل تراکم مراکز قدرت سیاسی و نهادهای مذهبی، بستر مناسبی برای تحلیل رابطه میان دو میدان قدرت -میدان دینی و میدان سیاسی- فراهم می‌کند. مسأله اصلی پژوهش آن است که وقف چگونه در سازماندهی روابط میان دین و دولت در سطح محله‌ای ایفای نقش کرده است؟ و نظم فضایی موقوفات در این سه محله چه نسبتی با ساختارها و موقعیت‌یابی کنشگران در میدان‌های دینی و دولتی دارد؟ در این چارچوب، از نظریه میدان، سرمایه و کنش نمادین بوردیو برای تحلیل نقش وقف به مثابه سازوکار توزیع منابع، تثبیت مشروعیت، و بازتنظیم موقعیت کنشگران استفاده می‌شود. داده‌های اصلی شامل وقف‌نامه‌های منتشرشده، نقشه‌های تاریخی و آمارهای شهری است. روش تحقیق، ترکیبی از تحلیل فضایی و خوانش گفتمانی اسناد تاریخی، با تکیه بر بازسازی موقعیت میدان‌ها و سرمایه‌های مسلط در هر دوره است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وقف در تهران قاجاری نه فقط نهادی مذهبی، بلکه ابزاری برای بازتنظیم موازنه قدرت و مشروعیت در تقاطع دو میدان دین و دولت بوده است.

* استادیار مرکز اسناد فرهنگی آسیا، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، z.ataei@ihcs.ac.ir

** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، fahimehmusavi.fm@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰

کلیدواژه‌ها: وقف، عودلاجان، دولت، ارگ، دوره قاجار، بوردیو.

۱. مقدمه

پیش از استقرار حکومت قاجار، بافت شهری تهران عمدتاً به سه محله ارگ، چالمیدان و بازار محدود بود. محله ارگ از ابتدای شکل‌گیری شهر تهران، کانون تمرکز قدرت سیاسی و محل استقرار حاکم به شمار میرفت. در شهرهای قدیمی ایران و به طور کلی در جهان اسلام، عموماً مسجد جامع و بازار در نزدیکی بخش حکومتی ساخته می‌شدند و گرگاه سه میدان مذهبی، سیاسی و اقتصادی و به تبع آنها اجتماعی می‌شدند؛ مثلاً در تهران پیش از دوره قاجار، جنوب ارگ، محل استقرار بازار و دو مسجد مهم (مسجد جامع، شمال بازار جنوب ارگ، و مسجد مدرسه حکیم هاشم جنوب ارگ نزدیک بازار) بود. با انتخاب تهران به عنوان پایتخت و در پی افزایش جمعیت، به تدریج محلات جدیدی در پیرامون این هسته‌ی اولیه شکل گرفت: محله سنگلج به محله‌ای برای عامه مردم بدل شد، همانند نقشی که چالمیدان پیش‌تر ایفا میکرد، بازار به موازات خود گسترش یافت، محله عودلاجان به واسطه مجاورت با ارگ، به عنوان بستری برای توسعه ساختار حکومتی عمل کرد و با احداث عمارت‌های شاهزادگان و درباریان و بنای سفارتخانه‌ها، موقعیتی ممتاز یافت. در پی این دگرگونی مسجد حکیم، مرکزیت مذهبی-سیاسی خود را از دست داد و چنانکه نشان داده خواهد شد، مسجد مدرسه خان مروی و مساجد دیگری که در غرب عودلاجان ساخته شدند، به عنوان مرکز میدان مذهبی تاثیرگذار ظاهر شدند و نقش مهمی در سازماندهی فضای مذهبی شهر ایفا کردند. انتخاب تهران به عنوان پایتخت و تمرکز اداری-نظامی در محله ارگ، از یک سو، و استقرار نهادهای دینی، علما و مدارس علمیه در مجاورت آن، از سوی دیگر، موجب شکل‌گیری فضاهایی شد که در آن، میدان دینی و میدان سیاسی در تعامل با یکدیگر قرار گرفتند. در دوره ناصری، به دلیل رشد فزاینده جمعیت، حصار طهماسبی تخریب و حصار جدیدی موسوم به حصار ناصری ساخته شد. در این مرحله، هر یک از محلات اصلی در زمین‌های پیرامونی خود گسترش یافتند. محله دولت در امتداد دو محله ارگ و عودلاجان گسترش یافت و به عنوان ادامه ساختار فضایی این دو نقش کلیدی در اتصال میدانهای قدرت ایفا کرد. در مرز ارگ و بازار، بعدها در عودلاجان و در اواخر دوره قاجار محله دولت هم‌زمان سه قطب بزرگ قدرت حاضر بودند:

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۳۹۳

- قطب مذهبی: حضور روحانیون بلندپایه و مدارس علمیه بسیار، شبکه‌ای از تکیه‌ها، مساجد و موقوفات آیینی که بخش قابل توجهی از بافت محله را شکل داده‌اند.
- قطب سیاسی و اشرافی: استقرار بسیاری از شاهزاده‌ها، خاندان‌های قاجاری و رجال دولتی در عودلاجان و هم‌جواری با ارگ سلطنتی، خیابان دولت، میدان توپخانه و خیابان علاءالدوله که مرکز تجمع نهادهای تصمیم‌گیر قدرت نظامی و اداری محسوب می‌شد.
- قطب دیپلماتیک و فراملی: استقرار سفارت‌خانه‌های اروپایی در عودلاجان و دولت و حضور اقلیت‌های دینی در همین محله تأثیر مستقیمی بر تحولات سیاسی و اجتماعی محله داشتند.

در سه دوره متفاوت، سه گره‌گاه متفاوت برای تعامل میدان مذهبی و میدان سیاسی در تهران قدیم به وجود آمد. مسئله اصلی پژوهش این است که وقف در تهران قاجاری، چگونه به ابزاری برای بازتنظیم رابطه میان دین و دولت تبدیل شد؟ تحلیل وقف نه به‌مثابه کنشی صرفاً عبادی یا خیرخواهانه، بلکه به‌عنوان یک کنش اجتماعی-سیاسی در میدان قدرت، نشان می‌دهد که موقوفات در این سه محله، حامل منطق رقابت، تمایزگذاری و تثبیت سرمایه‌های نمادین بوده‌اند. کنشگران مذهبی (علما و متولیان شرعی) و سیاسی (رجال دولت، شاهزادگان و درباریان) از طریق تولید، سازماندهی و تملک فضاهای وقفی، به بازتعریف موقعیت خود در میدان قدرت شهری پرداخته‌اند. نظریه میدان‌های قدرت و انواع سرمایه از پیر بوردیو، چارچوبی تحلیلی برای فهم این فرآیند فراهم می‌آورد. فرضیه پژوهش آن است که نظم فضایی و کارکردی موقوفات در محلات عودلاجان، دولت و ارگ، بازتاب نزاع یا هم‌پوشانی میان دو میدان قدرت است؛ نزاعی که از طریق سرمایه‌گذاری در عرصه‌های دینی (مساجد، مدارس، تکایا) و با استفاده از ابزار وقف، به سامان فضایی شهر شکل داده است. به بیان دیگر، وقف مکانیزمی بوده برای تثبیت یا جابه‌جایی جایگاه کنشگران در میدان قدرت شهری، و از طریق آن می‌توان فرآیندهای مشروعیت‌بخشی، بازتولید سلطه و مرزبندی میدان‌ها را تحلیل کرد.

۱.۱ مسئله و ضرورت پژوهش

با وجود اهمیت این تحولات، پرسش بنیادین اینجاست که «وقف» در تهران قاجاری، چگونه از یک کنش صرفاً عبادی یا خیرخواهانه، به ابزاری راهبردی برای بازتنظیم رابطه

میان دین و دولت تبدیل شد؟ در واقع، فرضیه پژوهش بر این است که وقف، مکانیزمی برای تثبیت یا جابه‌جایی جایگاه کنشگران در میدان قدرت شهری بوده است. تحلیل وقف به مثابه یک «کنش سیاسی-اجتماعی»، نشان می‌دهد که موقوفات در محلات عودلاجان، دولت و ارگ، حامل منطق رقابت، تمایزگذاری و بازتولید سرمایه‌های نمادین بوده‌اند. با اتکا به نظریه میدان‌های قدرت و انواع سرمایه «پیر بوردیو»، این تحقیق در پی آن است که نشان دهد چگونه کنشگران مذهبی (علما و متولیان) و کنشگران سیاسی (رجال دولتی و شاهزادگان)، از طریق تولید و تملک فضاهای وقفی، به بازتعریف موقعیت خود در میدان قدرت شهری پرداخته‌اند.

۲.۱ اهداف پژوهش

هدف اصلی این مطالعه، تبیین منطق درونی سازوکار وقف در بازتولید ساختار قدرت در تهران قاجار است و عبارتند از:

- تحلیل نحوه تنظیم، تقویت و یا بازتولید رابطه دین و دولت از طریق موقوفات در محلات مرکزی تهران.
- شناسایی کنشگران فعال در فرآیند وقف و تحلیل سرمایه‌هایی (نمادین، دینی، اقتصادی) که آنان برای تثبیت موقعیت خود به کار گرفته‌اند.
- واکاوی چگونگی تجسم «رقابت یا همزیستی» میان میدان دینی و میدان سیاسی در ساختار فضایی-اجتماعی شهر.

۲. روش پژوهش

رویکرد کلی پژوهش، بین‌رشته‌ای است و از جامعه‌شناسی تاریخی و مطالعات شهری سود می‌جوید تا هم ساختارهای فضایی موقوفات و هم روابط اجتماعی نهفته در آن‌ها را آشکار کند. داده‌های اصلی پژوهش عبارتند از:

- وقفنامه‌های تهران قاجاری: برگرفته از فهرست وقفنامه‌های ایران، جلد چهارم که حاوی اطلاعات مکانی، زمانی، کارکردی، و هویتی حدود دو هزار وقفنامه‌ها بود (رضایی، ۱۳۸۶)؛

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۳۹۵

- نقشه‌های تاریخی تهران: برای مکان‌یابی موقوفات و تحلیل الگوهای فضایی آن‌ها (شیرازیان، ۱۳۹۵)؛

- منابع مکمل مانند سفرنامه‌ها، متون تاریخی، یا اسناد اداری برای تحلیل بافت قدرت. تحلیل داده‌ها در سه سطح دنبال می‌شود:

- تحلیل محتوای اسنادی: استخراج مفاهیم کلیدی از وقفنامه‌ها، شناسایی کنشگران، و تشخیص موقعیت آن‌ها در میدان دینی یا سیاسی؛

- تحلیل فضایی-تاریخی: بازسازی نظم فضایی وقف در بافت شهر تهران و پیوند آن با ساختار قدرت؛

- تحلیل رابطه‌ای بر اساس نظریه میدان: فهم سازوکارهای رقابت، همکاری یا همزیستی میان کنشگران دینی و سیاسی در میدان وقف.

اگرچه روش تحقیق کلی پژوهش کیفی است، اما از داده‌های کمی استخراج شده از وقفنامه‌ها (تعداد، تراکم، نوع موقوفات) و نقشه‌ها (برای درک جایابی موقوفات) نیز برای تعمیق تحلیل بهره گرفته است. در این الگو وقفنامه‌ها همچون اسناد میدان قدرت، اطلاعاتی درباره سرمایه‌گذاری نمادین، روابط سلطه و ساختار مشروعیت فراهم می‌کنند.

۳. چارچوب نظری: تحلیل وقف در میدان‌های قدرت

فهم نسبت میان دین و دولت در ساختار شهری دوره قاجار، بدون درک سازوکارهای بازتولید قدرت در عرصه‌های نمادین و مادی ممکن نیست. نظریه میدان قدرت پیر بوردیو بستری مفهومی برای تحلیل این سازوکارها فراهم می‌آورد، به ویژه در تبیین رقابت میان میدان دینی و میدان سیاسی، و نقش وقف به مثابه تجلی این رقابت در فضاها و شهرها. در منطق بوردیویی، جامعه همچون مجموعه‌ای از میدان‌ها (fields) درک می‌شود که هر میدان با قواعد درونی، منطق رقابت و اشکال تمایز سرمایه اداره می‌شود. کنشگران در میدان‌ها، با تکیه بر سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، دینی و نمادین، برای کسب یا حفظ موقعیت، با یکدیگر رقابت می‌کنند (Bourdieu 1993: 42-73). میدان دینی، بر پایه مشروعیت شرعی و سرمایه دینی بنا شده است؛ در حالی که میدان سیاسی، بر محور قدرت رسمی، کنترل ابزارهای مادی اعمال خشونت و مشروعیت از بالا استوار است. اما در شرایطی خاص، این دو میدان می‌توانند با یکدیگر هم‌پوشانی یافته، یا در وضعیتی پرتنش، نسبت به

یکدیگر موضع‌گیری کنند. تهران دوره قاجار، به‌ویژه در محلات مرکزی‌ای چون عودلاجان، ارگ و دولت، صحنه این درهم‌تنیدگی بوده‌اند. از سوی دیگر، فضا در نظریه بوردیو، صرفاً ظرفی خنثی نیست، بلکه محصول نزاع‌های میدان‌ها و محل تثبیت ساختارهای قدرت است (Bourdieu 2002: 1-16).

وقف، در این چارچوب، یک کنش نمادین (symbolic action) است که از طریق آن، کنشگران می‌کوشند سرمایه سیاسی و اقتصادی خود را به سرمایه نمادین و دینی و بالعکس تبدیل کنند از طریق تصاحب فضاهای عمومی، موقعیت خود را در میدان قدرت تثبیت کند. در واقع، وقف سازوکاری برای انتقال قدرت از سطح فردی به سطح میدان است و از رهگذر آن، الگوهای سلطه در فضاهای شهری رمزگذاری و بازتولید می‌شود. فضاهای وقفی (مانند مساجد، تکایا، مدارس، سقاخانه‌ها یا حسینیه‌ها) جغرافیای نمادینی می‌سازند که در آن، جایگاه کنشگران، سلسله‌مراتب قدرت و مناسبات دین و دولت تجسم می‌یابد. به بیان دیگر، شهر به‌مثابه میدان امتدادیافته، فضایی است که در آن هابیتوس‌های دینی و سیاسی به‌واسطه سرمایه‌گذاری در وقف، به کالبد شهر وارد می‌شوند. بر این اساس، پژوهش حاضر وقف را نه فقط به‌مثابه سندی تاریخی، بلکه به‌عنوان استراتژی‌ای برای تمایزگذاری، مشروعیت‌سازی، و سلطه‌ورزی در دل میدان قدرت تحلیل می‌کند. تحلیل تطبیقی وقف‌نامه‌ها، موقعیت مکانی موقوفات، و شبکه کنشگران فعال در آن‌ها، امکان بازسازی دینامیسم قدرت میان دین و دولت در پایتخت را فراهم می‌سازد.

۴. پیشینه پژوهش

پژوهش حاضر در امتداد مطالعاتی قرار می‌گیرد که به نقش نهاد وقف در سازمان فضایی شهر، بازتولید روابط قدرت، و رمزگذاری فضا توسط نهادهای دینی و سیاسی پرداخته‌اند. در این میان، آثار محمدرضا شهابی و پروانه شاه‌حسینی اهمیت خاصی دارند. شهابی با تکیه بر داده‌های میدانی و منابع مکتوب، نشان داده که وقف صرفاً نهادی مذهبی نیست، بلکه در اقتصاد و نظم فضایی شهر نیز نقش ایفا می‌کند. او بیشتر بر تحلیل کالبدی و کارکردی وقف در شهرهایی مانند ری تمرکز دارد، در حالی که مقاله حاضر با تمرکز بر محلات مرکزی تهران دوره قاجار، از منظر زبان، فضا و میدان سلطه به نقش وقف در بازتولید رابطه دین و دولت می‌پردازد (شهابی، ۱۳۹۵: ۹۸-۸۹) و (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۵). شاه‌حسینی در آثاری چون *وقف‌شناسی تهران* (شاه‌حسینی، ۱۳۹۰: ۱۲) و مقاله‌هایش درباره توزیع فضایی موقوفات،

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۳۹۷

نقش وقف را در گذار تهران از شهر مذهبی به مدرن بررسی کرده است. تمرکز او بر توسعه شهری و جغرافیای وقف است، حال آنکه این پژوهش بر رمزگذاری سیاسی-مذهبی فضا و عملکرد وقف در ساختار قدرت تمرکز دارد. همچنین، رویکرد این مقاله با بهره‌گیری از نظریه‌ی بوردیو، انتقادی‌تر و نظریه‌محورتر است (شاه‌حسینی، ۱۳۹۵).

در حوزه مطالعات رابطه دین و دولت در دوره قاجار، آثار الگار و اسفندیار مطالعه شدند. الگار در کتاب *دین و دولت در ایران* رابطه تاریخی علما و سلطنت را تحلیل کرده و نشان داده که روحانیت تنها ناظر دینی نبود، بلکه کنشگر سیاسی نیز بود (الگار، ۱۳۹۶). اسفندیار به بازخوانی اندیشه فقهایی چون نراقی، آخوند خراسانی و نائینی پرداخته و نقش آنان را در تحولات سیاسی بررسی کرده است (اسفندیار، ۱۳۹۹). هرچند هر دو اثر بر رابطه دین و دولت تمرکز دارند، اما نقش موقوفات و فضاها‌ی شهری در این رابطه را نادیده گرفته‌اند؛ خلئی که مقاله حاضر در پی پرکردن آن است. در نهایت، از محدود پژوهش‌هایی که به‌طور مستقیم نظریه میدان بوردیو را در زمینه‌ای ایرانی به کار برده‌اند، می‌توان به مقاله شریعتی و وطن‌خواه اشاره کرد. آن‌ها ضمن نقد کاربرد بی‌واسطه نظریه‌های اروپایی، بر ضرورت تطبیق نظریه با زمینه فرهنگی ایران تأکید دارند (شریعتی، ۱۳۹۲). در حالی که رویکرد مقاله آنان بیشتر فلسفی و روش‌شناختی است، پژوهش حاضر نظریه میدان بوردیو را به‌منابه ابزاری تحلیلی برای فهم نقش وقف در بازتولید سلطه دینی-سیاسی در شهر به کار می‌گیرد.

۵. یافته‌های پژوهش

شواهدی از حضور تاریخی و زیستی در منطقه‌ای که بعدها عودلاجان نامیده شد- از قرن هفت قمری وجود دارد. وجود لوح کاشی متعلق به سال ۶۲۸ق در امامزاده یحیی، نشان‌دهنده قدمت مذهبی و دیرینه سرمایه نمادین این فضا است (مصطفوی، ۱۳۶۶: ۲۲-۱۶). در سال ۹۶۱ قمری، شاه طهماسب صفوی فرمان داد تا پیرامون منطقه‌ای که به عنوان تهران شناخته شد بارویی با ۱۱۴ برج بنا کنند، اقدامی که به شهر سیمایی دفاعی و یکپارچه بخشید (هدایت، ۱۳۹۹: ۱۹۷). از ساخت حصار طهماسبی تا پایان دوره قاجار سه بار گره‌گاه میدان دینی و میدان قدرت سیاسی در تهران جابه‌جا شده است. جابه‌جایی که نه تنها چهره فضایی شهر را دگرگون ساخت بلکه بیانگر بازآرایی میدانهای قدرت، بازتعریف سرمایه‌های نمادین و تحول در کنش‌های مذهبی بوده است.

۱.۵ دوره اول: شکل‌گیری اولیه میدان‌های قدرت (از حصار طهماسبی تا پایتخت شدن تهران)

ساخت حصار طهماسبی نخستین گام مهم در کالبدبندی شهر تهران بود و به آن شکل و هویت شهری بخشید. با این حال ساختار فیزیکی و دفاعی به تنهایی کفایت نمی‌کرد و برای اینکه تهران به یک شهر اسلامی کامل تبدیل شود وجود عناصر کلیدی (مقر حاکم، مسجد و بازار) در کنار یکدیگر ضروری بود. این سه رکن، پایه‌های اتصال میدانهای دینی، سیاسی و اقتصادی به شمار می‌رفتند. اواخر دوره صفوی، با وقف مجموعه‌ای بزرگ توسط محمدهاشم طبیب در سال ۱۱۰۴ قمری (تنها موقوفه‌ی محله ارگ پیش از قاجار)، مسجد مدرسه‌ای در بخش جنوبی ارگ تهران ساخته و وقف شد که بعدها به مسجد مدرسه حکیم هاشم (مادرشاه) مشهور شد (رضائی، ۱۳۹۰: ۲۶۷). در عهد زندیه با احداث دیوان‌خانه، خلوت‌خانه و حفر خندق در ارگ، و انتخاب تهران به عنوان ولیعهدنشین نشانه‌هایی از مرکزیت سیاسی در آن ظاهر شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۸۴۴)، با ساخت مسجد حکیم هاشم و تثبیت مرکزیت سیاسی ارگ، نظم فضایی شهر به‌سوی الگویی آشنا و دیرینه در شهرهای اسلامی-ایرانی سوق یافت؛ الگویی که سه‌گانه‌ی «بازار-مسجد-ارگ حکومتی» را در دل خود حمل می‌کرد و به این ترتیب یک میدان قدرت مذهبی-سیاسی اولیه در تهران شکل گرفت و وقف در پیدایش آن نقش موثری داشت. این دوره را می‌توان مرحله‌ی بنیان‌گذاری میدان مذهبی-سیاسی تهران دانست.

۲.۵ دوره دوم: انتقال میدان مذهبی و بازسازی میدان قدرت در پایتخت نو ظهور

در دوره پیشین، میدان سیاسی و مذهبی تهران، شکل ضعیف و محلی داشت و مسجد مدرسه حکیم، بنا شده توسط یک طبیب در دوره‌ای که تهران هنوز پایتخت نبود، به عنوان مرکز میدان مذهبی ایفای نقش می‌کرد. با انتقال پایتخت به تهران و تثبیت آن در دوره‌ی فتحعلی‌شاه، شهر از یک پادگان موقت به پیکره‌ای مرکزی در نظام قدرت سیاسی تبدیل شد (تکمیل همایون، ۱۳۸۷: ۱۲۵). با این تغییر جایگاه سیاسی، به میدان مذهبی متناسب با میدان سیاسی جدید نیاز بود، بنابراین گره‌گاه پیشین دستخوش تحولات بنیادین شد و نهاد وقف به‌مثابه ابزار تولید و بازتوزیع مشروعیت، به شکلی چشمگیر فعال شد.

عودلجان تا پیش از دوره قاجار عمدتاً پر از باغ و زمین‌های بایر بود، اما با وقف‌های بزرگ در دوره قاجار، به یک هسته‌ی نیرومند مذهبی-سیاسی بدل شد. خاندان سلطنتی،

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۳۹۹

صدراعظمها، وزراء و شاهزادگان عمارت‌های خود را در این محله بنا کردند، سفارتخانه‌های خارجی نیز در همین محدوده مستقر شدند و به این ترتیب عودلاجان به محل سکونت بازیگران رده‌بالای قدرت بدل شد (تکمیل‌همایون، ۱۳۹۴: ۱۲). تمرکز سرمایه اجتماعی و سیاسی در عودلاجان آن را به مثابه امتداد فضایی ارگ و میدان سیاسی بدل کرد و در عین حال ساخت چندین مسجد مدرسه مهم و اقامت علماء برجسته در این محله باعث شد تا میدان مذهبی نیز در دل این فضا شکل بگیرد. بنابراین عودلاجان برخلاف ارگ که فقط به میدان قدرت سیاسی تعلق داشت، به فضایی بدل شد که هم میدان مذهبی و هم میدان سیاسی را در خود جای داده بود.

جدول ۱. اطلاعات آماری موقوفات ارگ و عودلاجان
از ابتدای قاجار تا ساخت حصار ناصری

محل وقف	نوع موقوفه	نوع مصرف وقف	زن و مرد	عامل وقف
غرب عودلاجان	۳ مسکونی، ۴ تجاری ۴ مذهبی، ۴ رفاهی	۴ برای بنای مذهبی، ۳ برای رفاه مسلمین ۱ نامعلوم، ۱ مراسم مذهبی	۸ مرد ۱ نامعلوم	۲ خاندان قاجار، ۱ صدراعظم، ۶ عامه مردم، ۱ ناشناس
مرکز عودلاجان	۵ تجاری، ۲ مذهبی، ۱ رفاهی	۳ برای مراسم مذهبی، ۲ برای رفاه مسلمین، ۱ بنای مذهبی	۴ مرد، ۱ زن	۳ حکومتی، ۲ عامه مردم
جنوب عودلاجان	۶ تجاری، ۱ مذهبی ۱ مسکونی	۵ مراسم مذهبی، ۱ مکان مذهبی ۱ معاش طلاب، ۱ وقف خاص	۴ مرد، ۲ زن	۶ عامه مردم
شمال غرب عودلاجان	۵ تجاری، ۳ مسکونی ۱ مذهبی	۱ وقف خاص ۱، ۳ مراسم مذهبی ۲ مکان مذهبی	۶ مرد، ۱ زن	۲ حکومتی، ۴ عامه مردم ۱ خاندان قاجار
شمال شرق عودلاجان	۴ تجاری	۴ مراسم مذهبی، ۱ رفاه عموم مسلمین	۳ مرد	۲ حکومتی، ۲ عامه مردم
ارگ	۱ تجاری، ۱ مذهبی	۱ بنای مذهبی، ۱ مراسم مذهبی	۲ مرد	۱ شاهزاده، ۱ شاه
خارج حصار (دولت بعدی)	۱ زمین و باغ، ۲ رفاهی ۳ تجاری	۲ مراسم مذهبی، ۲ رفاه مسلمین ۱ وقف خاص	۵ مرد	۲ حکومتی، ۳ عامه مردم

تهیه شده توسط نویسندگان بر اساس بررسی و بازآرایی
داده‌های خام جلد چهارم کتاب فهرست اسناد موقوفات ایران

جدول شماره ۱ نشان می‌دهند که در این دوره تمرکز اصلی موقوفات در غرب و شمال غرب عودلاجان بوده و بیشترین کاربرد این موقوفات، تأمین هزینه‌های مراسم مذهبی، روضه‌خوانی و روشنائی اماکن مقدس است. در وقفنامه‌ها عباراتی چون «رفاه مسلمین»، «معاش طلاب» یا «سادات فقیر» هم دیده می‌شود، این‌ها نیز در بستر مذهبی تعریف شده‌اند چرا که گروه‌هایی مانند «سادات» یا «زوار» واجد سرمایه نمادین‌اند و حمایت از آنان، پدیدآورنده‌ی اعتبار مضاعف است. وقف‌هایی که در این دوره ثبت شده‌اند، از نظر حجم و تعداد افزایش یافته‌اند. اگرچه واقفان کنشگران سیاسی یا اقتصادی هستند، اما برای تثبیت موقعیت خود، نیازمند کنش در میدان دین‌اند. آنها با استفاده از سرمایه اقتصادی (که اغلب از طریق نزدیکی به دولت یا ارث‌بری به‌دست آمده) تلاش می‌کنند آن را به سرمایه نمادین مذهبی تبدیل کنند، سرمایه‌ای که در جامعه‌ی شیعی آن دوره مشروعیت، احترام، و حتی امنیت به‌ارمغان می‌آورد. از سوی دیگر، آنچه این وقف‌ها را از کنش صرفاً اقتصادی متمایز می‌سازد، جهت‌گیری‌شان به‌سوی مصارف دینی است. این وقفنامه‌ها بخشی از چرخش سرمایه‌ها میان دو میدان عمده‌اند: سرمایه اقتصادی حاصل از قدرت سیاسی یا ثروت اشرافی، به‌واسطه‌ی کنش دینی (وقف)، به سرمایه نمادین مذهبی بدل می‌شود، و این سرمایه جدید، به نوبه خود می‌تواند در تقویت سرمایه سیاسی - فرهنگی آینده مؤثر باشد. و نکته حائز اهمیت اینکه در این دوره هیچ وقفنامه‌ای از علمای مذهبی ثبت نشده است.

برخی وقفهای این دوره در نسبت با تحولات میدان‌های قدرت و جابه‌جایی میدان مذهبی حائز اهمیت بودند. مهمترین آنها موقوفات محمدحسین خان مروی، در عهد فتحعلیشاه بود. او با وقف مسجد مدرسه‌ای بزرگ در غرب محله عودلاجان (ضلع شرقی ارگ) در سال ۱۲۳۱ قمری و تخصیص مجموعه‌ای از دکان‌ها، باغات، اراضی و املاک برای تأمین هزینه‌های آن، نهادی مذهبی در کنار ارگ سیاسی پدید آورد. تولید این مسجد مدرسه نیز در اختیار مجتهد جامع‌الشرایط تهران قرار گرفت، که خود نشانی از پیوند میدان مذهبی با ساختار اقتدار شرعی بود (بلاغی، ۱۳۵۰: ۵-۸۱). در مقایسه با مسجد مدرسه حکیم که ساختش، حاصل ابتکار فردی غیرحکومتی در دوره‌ای کم‌رمق از نظر میدان مذهبی و سیاسی بود، مروی هم در مقیاس، هم در پشتوانه اقتصادی و هم در نزدیکی به میدان سیاسی، حامل سطح بالایی از سرمایه نمادین بود که آن را از سطح محلی به سطح گره‌گاه میدان مذهبی-سیاسی پایتخت ارتقا داد. خان مروی با تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه مذهبی-فرهنگی، میدانی تازه برای نهاد مذهب پدید آورد که در مجاورت با میدان

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۴۰۱

سیاسی قرار داشت. از این پس مسجد مدرسه مروی به گره‌گاه مرکزی میدان دینی و میدان سیاسی تهران بدل شد.

در اوایل دوره ناصری وقف به ابزار بازتولید سرمایه‌ی نمادین برای حفظ موقعیت‌های سیاسی متزلزل تبدیل شد. از میرزا آقاخان نوری، صدراعظم مقتدر دوره ناصری، سه وقف‌نامه باقی مانده که همگی در واپسین سال‌های صدارتش و پیش از تبعید او نوشته شده‌اند. او در این وقف‌نامه‌ها دو رشته قنات را به شکل عام وقف کرد و در عین حال تصریح نمود که استفاده‌ی تولیدی و کشاورزی از آب آن‌ها ممنوع است. بدین‌سان، آب (یکی از کمیاب‌ترین و ارزشمندترین منابع تهران آن زمان) به کالایی همگانی بدل شد (امانت، ۱۳۹۸: ۴۲۸). در وقف‌نامه‌های بعدی او، از دکان، کاروانسرا، مسجد، آب‌انبار، و حتی طویله و بهاربند نیز به عنوان رقبات وقف یاد شده است (دبیرسیاقی، ۱۳۷۸: ۳۳). نقطه‌ی تمرکز در این موقوفات، وقف عام دو رشته قنات، نشانگر سرمایه‌گذاری آگاهانه‌ای در تولید سرمایه‌ی نمادین از طریق خدمات زیربنایی عمومی است؛ نوعی بازنمایی از «بخشش خالصانه» که ظاهرش فداکاری برای خیر عمومی است، اما در عمل سرمایه‌ی نمادین عظیمی برای صاحب‌وقف ایجاد می‌کند.

اهمیت این وقف‌نامه‌ها تنها در کمیت یا شمول خدمات عمومی‌شان نیست، بلکه باید آن‌ها را در موقعیت واگرا و شکننده‌ی آقاخان نوری در میدان قدرت سیاسی تحلیل کرد. این وقف‌ها درست در دوره‌ای تنظیم شدند که نوری، به‌عنوان یک بازیگر قدرتمند اما در حال سقوط در میدان سیاسی بود. در چنین لحظه‌ای، ورود پرحجم و نمایشی به میدان مذهبی از طریق وقف، را می‌توان تلاشی استراتژیک برای بازآفرینی سرمایه سیاسی در قالب سرمایه‌ی نمادین مذهبی دانست. او با واگذاری تولید اوقاف به اولاد ذکور خود، در صدد بود ردپایی بلندمدت در نظم نمادین شهر و حافظه‌ی اجتماعی محله‌ی عودلاجان به جا بگذارد. از این منظر، این وقف‌ها نشانه‌ای از هوشمندی میدان‌مندِ بازیگری هستند که سعی دارد با تغییر میدان، جایگاه اجتماعی‌اش را احیا کند.

از دیگر موقوفات مهم محله عودلاجان، وقف قنات حاج علیرضا بود. حاج علیرضا که پدرش، حاج ابراهیم کلانتر، یکی از مهم‌ترین رجال سیاسی دوره انتقالی از زندیه به قاجار بود، پس از سقوط از قدرت و مصادره اموال، امکان کنش در میدان سیاسی را تا حد زیادی از دست داده بود. اما اقدام او در حفر (در دوره فتحعلیشاه) و وقف (در دوره ناصرالدین‌شاه) قناتی که آب بخش بزرگی از محله عودلاجان را تأمین می‌کرد، نوعی

بازگشت به میدان در قالبی دیگر بود (کریمان، ۱۳۵۵: ۲۰۱)؛ با بازتبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه نمادین مذهبی، آن‌هم با استفاده از ابزاری کاملاً مادی اما به‌شدت معنابخیز در جامعه‌ی شهری آن دوره. قدرت این کنش آن‌جاست که نه‌فقط نیاز فیزیکی مردم را برطرف می‌کند، بلکه در حافظه‌ی جمعی عودلاجان، جایگاهی برای واقف ایجاد می‌کند که یک کنشگر مهم مذهبی-اجتماعی است.

در سال ۱۲۸۳ قمری میرزا محمدخان سپهسالار قاجار دولو، که برای مدتی کوتاه رئیس‌الوزرای ناصرالدین‌شاه بود، مسجد مدرسه‌ای بزرگ در غرب محله عودلاجان ساخت که به «سپهسالار قدیم» شهرت یافت (کازرونی، ۱۳۸۰: ۲-۱۲۱). وقف این مسجد مدرسه را می‌توان نقطه‌ی عطفی در بازتولید مرکزیت دینی-سیاسی در غرب محله‌ی عودلاجان دانست؛ زیرا این موقوفه دقیقاً در جوار نهاد قدرتمند پیشین یعنی مسجد مدرسه مروی بنا شد. این همجواری را می‌توان نوعی هم‌مکانی عامدانه برای کسب مشروعیت بیشتر تعبیر کرد: واقف با ساخت این مجموعه در همسایگی نهادی پرنفوذ، خود را در مدار قدرت مذهبی‌ای قرار داد که پیش‌تر توسط حاجی ملاعلی کنی (متولی) و خان مروی (واقف) نهادینه شده بود. زمان‌بندی این وقف نیز حائز اهمیت است: وقف در همان سالی انجام شده که سپهسالار در اوج قدرت سیاسی‌اش به عنوان رئیس‌الوزرا قرار داشت. این همزمانی نشان می‌دهد که سپهسالار با سرمایه‌گذاری در میدان مذهبی، در پی تبدیل سرمایه سیاسی ناپایدار خود به سرمایه نمادینی پایدار و قابل انتقال بود. همچون بسیاری از صدراعظم‌های قاجار، او نیز از طریق وقف و تولیت نسل‌به‌نسل، هابیتوس خود را به فرزندانش منتقل کرد. واگذاری تولیت وقف به اولاد ذکور به‌مثابه سازوکاری برای حفظ جایگاه در میدان مذهبی و اطمینان از ماندگاری نام و نسب در ساختار قدرت محلی عمل می‌کرد.

دو وقفنامه‌ی باقی‌مانده از ناصرالدین‌شاه قاجار، به ترتیب در سال‌های ۱۲۷۳ و ۱۲۸۵ قمری، را می‌توان نمونه‌ای دقیق از کاربرد آگاهانه‌ی سرمایه‌ی سیاسی در درون میدان مذهبی دانست. وقف اول که شامل اختصاص آب قنات به چند بنای عمومی از جمله مدرسه‌ی شیخ عبدالحسین (موقوفه امیرکبیر)، حمام نظام‌الملک و یک مریضخانه‌ی دولتی است. نوع مصرف وقفنامه نشان‌دهنده‌ی تداوم شبکه‌ای از سرمایه‌های نمادین است که شاه با پیوستن به آن، مشروعیت خود را تقویت می‌کند (رضایی، ۱۳۸۶: ۴۳۶) وقف دوم، که شامل وقف یک مسجد در راسته‌ی دروازه ناصریه و تخصیص یک دکان برای تأمین مخارج آن است (رضایی، ۱۳۸۶: ۴۳۷)، از منظر موقعیت‌یابی فضایی، بسیار معنادار است.

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۴۰۳

دروازه‌ی ناصریه بخشی از طرح نوسازی شهری و ساخت حصار جدید به‌شمار می‌رفت. حضور یک مسجد وقفی در این نقطه، تداوم پیوند میدان سیاسی با میدان مذهبی سنتی است.

هر چند دو وقفنامه از ناصرالدین‌شاه (که در مقایسه با موقوفات دیگر در حجم و اثرگذاری اندک است) و یک وقفنامه از فتحعلیشاه باقی مانده است، به طور کلی شاهان قاجاری با آن‌که در رأس هرم قدرت سیاسی قرار داشتند، اما برخلاف بسیاری از نخبگان سیاسی، کنش مؤثری در زمینه‌ی وقف به‌مثابه یکی از مهم‌ترین اشکال تولید و تثبیت سرمایه‌ی نمادین مذهبی از خود نشان نمی‌دادند. این غیاب در میدان وقف را می‌توان نه از سر فقدان سرمایه مذهبی، بلکه از موضع اشباع‌شدگی قدرت سیاسی تفسیر کرد: شاهان قاجار از انباشت اولیه‌ی سرمایه‌ی نمادین بهره‌مند بودند و در نتیجه ضرورتی برای رقابت در میدان مذهبی با ابزار وقف نمی‌دیدند. با این حال، این بدان معنا نیست که شاهان از میدان مذهبی کاملاً کناره گرفته بودند. ورود آنان به این میدان، از پیوند مستقیم با نمادهای بزرگ جهان تشیع و نهاد سلطنت شیعی ممکن می‌شد، مانند ارسال چندین صندوق طلا به عتبات برای ساخت گنبد طلا (عضدالملک، ۱۳۷۰: ۹-۱۰). این نوع حضور را می‌توان نوعی مداخله‌ی از بالا به پایین در میدان دین دانست.

رشد جمعیت و مهاجرت داخلی باعث شد فضای شهر تهران برای اسکان کافی نباشد بنابراین در اوایل دوره ناصری، خانه‌هایی خارج از حصار ساخته شد و بعد در اواسط دوره ناصری حصار صفوی تخریب و حصار جدید در سال ۱۲۸۴ قمری ساخته شد (تکمیل همایون، ۱۳۹۴: ۱۱-۶). در حالیکه از اوایل ناصری وقفهای جزئی خارج از حصار آغاز شده بود، با ساخت حصار و تشکیل محله دولت میدان وقف نیز به‌سوی محله‌های نوینباد سوق داده شد و به این ترتیب فضا برای جابجایی گره‌گاه میدان دینی و میدان سیاسی با توجه به شرایط سیاسی جدید فراهم شد.

۳.۵ دوره سوم: تثبیت میدان‌های قدرت در چارچوب نظم نوین (از ساخت حصار ناصری تا پایان قاجار)

با ساخت حصار ناصری در سال ۱۲۸۴ قمری، میدان فضایی-سیاسی شهر تهران دگرگون شد. این بازطراحی فیزیکی شهر، تنها یک تغییر کالبدی نبود، بلکه بازتابی از نظم جدیدی بود که در دوران ناصری در حال شکل‌گیری بود: از یک‌سو میل به انضباط فضایی-اداری،

۴۰۴ جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال ۱۷، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵

و از سوی دیگر، نخستین نشانه‌های چرخش تدریجی گفتمان قدرت از ساختار سستی به سمت گفتمان‌های تجدد و قانون. در این دوره محله دولت، وارد بدنه اصلی شهر شد و با توجه به حضور نهادهای جدید حکومتی، سفارتخانه‌ها و اقلیت‌های دینی در این محله، بدل به یکی از پرتحرک‌ترین میدان‌های سرمایه فضایی-سیاسی شهر شد.

جدول ۲. اطلاعات آماری موقوفات ارگ، عودلاجان و دولت از ساخت حصار ناصری تا پایان دوره قاجار

نوع بنای وقفی	نوع مصرف	زن و مرد	عامل وقف
غرب	مسکونی ۱۰، تجاری ۴، مذهبی ۱، رفاهی ۲	مناسبت مذهبی ۹، بنای مذهبی ۲، وقف خاص ۲، طلاب و سادات ۱، رفاه عامه مسلمین ۴	۹ مرد، ۶ زن صدراعظم و درباری: ۲ شاهزاده خانم ۱، عامه مردم: ۱۱، روحانی ۱
مرکز	تجاری ۲، رفاهی ۱، مسکونی ۴	مراسم مذهبی ۶، مکان مذهبی ۱، رفاه مسلمین ۱، وقف خاص ۱	۷ مرد شاهزاده ۱، نظامی ۱، عامه ۶
جنوب	تجاری ۸، مذهبی ۲، مسکونی ۲	مراسم مذهبی ۳، مکان مذهبی ۶، نامشخص ۱	۵ مرد، ۱ زن، ۳ نامعلوم شاهزاده ۲، حکومتی ۲، نامعلوم ۳، عامه مردم ۲
شمال	تجاری ۷، مسکونی ۴، مذهبی ۱، رفاهی ۲	مراسم مذهبی ۹، مکان مذهبی ۳، وقف خاص ۱، معاش طلاب ۱	۹ مرد، ۲ زن خاندان قاجار ۲، حکومتی ۱، عامه مردم ۸
شمال شرق	تجاری ۱۱، مسکونی ۹، رفاهی ۱	مراسم مذهبی ۱۵، رفاه عموم مسلمین ۵، وقف خاص ۲، مکان مذهبی ۳	۱۲ مرد، ۴ زن، ۱ نامعلوم عامه مردم ۱۲، خاندان قاجار ۲، حکومتی ۱، نامعلوم ۱
دولت	مسکونی ۲۰، تجاری ۱۲، مذهبی ۳، رفاهی ۵، زمین ۱، سیاسی ۱	بنای مذهبی ۶، مراسم مذهبی ۱۱، رفاهی ۷، وقف خاص ۲، رفاه زردشتیان ۳، سیاسی ۱	۲۲ مرد، ۴ زن حکومتی ۷، شاهزاده ۲، عامه ۱۳، روحانی ۲، زردشتی ۳، نمایندگان مجلس
ارگ	تجاری ۱، مسکونی ۱، مذهبی ۱	بنای مذهبی ۱، مراسم مذهبی ۲	۳ مرد شاه ۱، شاهزاده ۱، نظامی ۱

تهیه شده توسط نویسندگان بر اساس بررسی و بازآرایی
داده‌های خام جلد چهارم کتاب فهرست اسناد موقوفات ایران

تحلیل کلی وقف‌نامه‌های این دوره نشان می‌دهد که موقوفات همچنان نقشی پررنگ در تثبیت میدان‌های قدرت ایفا می‌کردند، اما نسبت میان عاملان وقف، نوع بنا، و نوع مصرف

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۴۰۵

دچار تغییراتی شد که خود بازتابی از دگرگونی در سرمایه‌های در گردش بود، به‌ویژه آنکه برای نخستین‌بار وقف‌نامه‌هایی توسط علمای اسلام و زردشتیان ثبت شده است، امری که در دوره‌های قبل سابقه نداشت. موقوفات همچنان در خدمت مراسم و بناهای مذهبی باقی ماندند، اما برخلاف دوره‌های پیشین که وقف عمدتاً در خدمت تحکیم میدان دین بود، در این مقطع وقف به ابزاری برای مداخله‌ی هدفمند در میدان‌های نوظهوری چون سیاست، پزشکی، و آموزش بدل شد. حضور مصارفی چون «رفاه عامه مردم» و نه صرفاً مسلمانان، «کمک به فقرا»، نه لزوماً زوار یا سادات، و حتی «سیاسی» مثل وقف مجلس، بیانگر آن است که کنشگران جدید، با سرمایه‌های گوناگون تلاش می‌کنند از طریق وقف در میدان قدرت سرمایه‌گذاری کنند، اما لزوماً نه برای تثبیت گفتمان سنتی مذهبی، بلکه گاه برای بازتعریف آن در بستر نظم نوینی که افقش را مشروطه‌خواهی روشن کرده است.

ابتدا به وقف‌های مهمی اشاره خواهد که در میدان مذهبی سنتی‌تر انجام شدند. وقف‌های فخرالدوله (قاضیها، ۱۳۸۱: ۱۲) یا کامران میرزا (رضایی، ۱۳۸۶: ۲۸۶) فرزندان ناصرالدین‌شاه- در محله عودلاجان و دولت تأثیرگذاری محدودی بر آرایش جدید میدان قدرت داشتند. وقف‌های آن‌ها بیش‌تر در قالب سنتی باقی ماند: تمرکز بر مجالس روضه، تأمین مخارج امامزاده‌ها و طلاب، یا حمایت از مساجد محلی. این اقدامات را می‌توان به‌منزله‌ی تداوم الگوی سرمایه‌گذاری در میدان مذهبی سنتی تفسیر کرد. مسجد مدرسه معمارباشی از دیگر موقوفات برجسته محله عودلاجان بود، ابوالحسن معمارباشی، با وقف بنای مذهبی در نزدیکی امامزاده یحیی، جایگاه خود را در میدان سنتی دین تثبیت کرد (شیخ الحکمایی، ۱۳۸۱: ۲۹). یکی از واپسین موقوفات مهم در محله عودلاجان، مسجد و مدرسه محمودیه توسط تاجر برجسته‌ی دوره مظفری، محمود جواهری طهرانی بود. این موقوفه که در سال ۱۳۲۴ قمری در پامنار، نزدیک مجموعه مروی و سپهسالار قدیم- بنا شد (بهار، ۱۳۷۹: ۸۴)، را باید واپسین تلاش برای حفظ مرکزیت دینی عودلاجان دانست. کنش محمود جواهری را می‌توان به مثابه تلاش برای تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه نمادین در میدان سنتی دین و تثبیت هژمونی طبقه تجار مذهبی در برابر نخبگان نوظهور دولتی خواند. با وقف محمودیه، ساختار میدان دین قاجاری در تهران به دو قطب نسبتاً پایدار تجزیه شد: قطب عودلاجان، با ریشه در بازار و طبقه‌ی تجار، و قطب دولت، با پیوند به دستگاه دولتی و نخبگان اصلاح‌طلب. این واگرایی فضایی-اجتماعی در ساختار وقف، بازتاب تغییر جهت نیروهای مسلط در میدان قدرت است که از اواخر ناصری تا پایان

قاجار، دیگر صرفاً در دست علما و تجار نبود، بلکه به میدان بوروکراتیک و نخبگان دولتی نیز کشیده شده بود.

میرزا حسین خان سپهسالار، صدراعظم ناصرالدین شاه، با وقف مسجد مدرسه سپهسالار جدید، هم‌زمان با عزل از صدارت، دست به بازی‌ای پیچیده در میدان قدرت زد. این وقف را می‌توان نوعی کنش «بازتعریف سرمایه» دانست؛ تلاشی برای تبدیل سرمایه‌ی سیاسی متزلزل‌شده به سرمایه‌ی دینی مشروع، از طریق ورود به میدان مذهب با ابزار مشروع آن یعنی وقف. با وجود آنکه در متن وقف‌نامه هدف تأسیس نهاد دینی و آموزشی برای علوم اسلامی ذکر شده، پیشینه‌ی تضادهای سپهسالار با روحانیت و رویکرد تجددگرایانه‌اش (نبوی رضوی، بی‌تا: ۲-۴) نشان می‌دهد که این اقدام، بیش از آنکه تحقق نیت دینی باشد، استراتژی‌ای بود برای خنثی‌سازی مقاومت میدان مذهبی در برابر اصلاحاتش. واقف کوشیده است با تسلط بر ابزارهای مشروعیت‌بخش میدان رقیب (وقف، مسجد، مدرسه دینی)، نفوذ خود را در میدان قدرت بازسازی کند. از سوی دیگر، تعیین سلطنت به‌عنوان متولی این وقف (و نه یک مجتهد) (نقیبی، بی‌تا: ۱۰)، نشانه‌ای از تلاش برای تثبیت پیوند با ساختار دولت رسمی است. پس از ساخت این مسجد مدرسه، که در باغ‌خانه سابق سپهسالار (بهارستان) ساخته شد، زمین‌های اطراف آن به سرعت به ناحیه‌ای واجد سرمایه نمادین بدل شدند. آنچه بعدها در همین فضا تحت عنوان «مجلس شورای ملی» پدید آمد، نه تنها میراث کالبدی این موقوفه است که سومین گرگاه میدان مذهبی و سیاسی را به وجود آورد.

در کنار موقوفات عظیم سپهسالار، چندین موقوفه دیگر این دوره نیز منعکس‌کننده تلاش کنشگران برای تثبیت یا گسترش موقعیتشان در میدان‌های در حال دگرگونی‌اند. وجیه‌الله میرزا، از رجال نظامی و از نزدیکان سپهسالار، وقفی گسترده برای بیمارستان (مریضخانه‌ای در یوسف‌آباد با موقوفاتی عمدتاً در محله دولت) ثبت کرده است. واقف که مقام نظامی برجسته‌ای داشت با استفاده از سازوکار مذهبی وقف به عرصه‌ای سکولار ورود کرد (رضایی، ۱۳۸۶: ۶۵).

تا پیش از دوره مظفرالدین شاه، تمام واقفان شناسایی شده در تهران مسلمان بودند. یکی از تحولات معنادار اواخر دوره قاجار، ورود اقلیت زردشتی به عرصه وقف است؛ امری بی‌سابقه که در چارچوب تحولات گفتمانی هویت ایرانی و تقویت «ایرانیت» به جای اسلام به‌عنوان بنیاد وحدت ملی قابل فهم است. در این دوره، سه وقف‌نامه مهم از سوی

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۴۰۷

زردشتیان به ثبت رسید: نخست دبیرستانی برای پسران به وقف جمشید تاجر پارسی در سال ۱۳۲۵ قمری (رضایی، ۱۳۸۶: ۸۶)، مدرسه‌ای دخترانه به‌دست اسفندیار پارسی و همسرش مانت در ۱۳۲۶ ه.ق (رضایی، ۱۳۸۶: ۸۷) و وقف یک خانه از فیروزه بنت خسرو نقی پارسی برای مراسم‌های زردشتیان (رضایی، ۱۳۸۶: ۲۷۹)؛ این سه را باید نخستین کنش‌های رسمی اقلیتهای دینی در میدان وقف دانست. همان‌طور که توکلی‌طرقی نشان داده است، تغییر گفتمان از امت اسلامی به ملت ایرانی، سبب بازخوانی تاریخ ایران باستان شد و زردشتیان، به‌عنوان نمادهای زنده آن گذشته باشکوه، در نگاه نخبگان متجدد و حتی بخش‌هایی از مردم، شأن و منزلتی نو یافتند (توکلی‌طرقی، ۱۳۹۷: ۴۵). معافیت زردشتیان از پرداخت عوارض در دوره ناصری (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۲۰۸) نمونه‌ای عینی از تغییر جایگاه آنان در میدان قدرت است. چنان‌که در جریان شکل‌گیری مجلس اول، تنها زردشتیان موفق شدند نماینده‌ای از میان خود به مجلس بفرستند، در حالی‌که دیگر اقلیت‌ها ناچار به پذیرش نماینده مسلمان (بهبهانی) شدند (آجودانی، ۱۳۸۷: ۱۹۹). اگرچه اقلیت‌هایی چون آرامنه نیز در مشروطه نقش داشتند، اما به‌نظر می‌رسد که سرمایه نمادین زردشتیان (حاصل پیوندشان با گفتمان ملی‌گرا و کنش‌هایی چون وقف و عزاداری) قدرت چانه‌زنی آنان را در ساختار سیاسی نوظهور افزایش داده بود. برگزاری مراسم محرم مجلس ملی از سوی ارباب کیخسرو و درج آگهی آن در روزنامه‌ها، هم‌راستا با همین تلاش برای کسب مشروعیت اجتماعی و مشارکت نمادین در فضای عمومی مسلمانان بود (روزنامه ایران نو، سال دوم، شماره ۶۵، ص ۱). بدین ترتیب، زردشتیان کوشیدند تا با بازی‌کردن در قواعد میدان دینی سستی و درعین‌حال بهره‌بردن از فرصت‌های گفتمان نوظهور، نوعی بازآرایی در سرمایه‌های خود ایجاد کنند و به قدرت سیاسی دست یابند.

در دوره مظفری، موقوفاتی به ثبت رسیدند که بیش از آنکه برای حفظ سنت‌های مذهبی باشند، با نشانه‌گذاری‌های سیاسی و اجتماعی همراه بودند. برجسته‌ترین نمونه، وقف عمارت و باغ بهارستان برای مجلس شورای ملی است؛ بنایی که پیش‌تر متعلق به سپهسالار بود و پس از مصادره‌ی دولتی، با هزینه‌ی نمایندگان مجلس خریداری و وقف ملت ایران شد (حاجی‌عباسی، ۱۳۸۳: ۴۰-۳۸). مجلس وقفی در کنار مسجد مدرسه سپهسالار که پیشتر بنیان نهاده شده بود، بدل به یکی از مهم‌ترین فضاهاى مذهبی-سیاسی تهران شد؛ فضایی که هم سنگر مشروطه‌خواهان در جریان به توپ بستن مجلس شد، هم پایگاه روحانیون نواندیش. در واقع، مسجد سپهسالار دیگر تنها نماد دیانت نبود، بلکه در

پیوند با مجلس و میدان بهارستان، به نماد تغییر یافتگی نقش دین در نظم نوین سیاسی بدل شد. این هم‌نشینی مسجد و مجلس، وقف با جمهوریت، بخشی از خصلت‌های جدید میدان وقف در اواخر دوره قاجار بود. با انتقال کانون قدرت سیاسی از نهاد سلطنت - ارگ - به نهاد نوپای مجلس، گره‌گاه مرکزی میدان‌های قدرت در تهران نیز دگرگون شد. اگر تا پیش از این، ارگ سلطنتی و فضاهای پیرامون آن چون مسجد حکیم و بعدها مسجد مدرسه مروی، به مثابه گره‌گاه دو میدان دینی و سیاسی عمل می‌کردند، در این دوره، این نقش به مجموعه‌ی بهارستان، شامل مجلس شورای ملی و مسجد مدرسه سپهسالار، منتقل شد. ارگ دیگر مرکز میدان سیاسی نبود؛ مجلس جای آن را گرفت و مسجد مدرسه سپهسالار - کنار مجلس - برخلاف گره‌گاه‌های پیشین که بازتاب پیوندهای مذهبی با سلطنت بودند، بازتاب پیوند دین با نهاد قانون و مجلس بود، فی‌المثل انجمنها در این مسجد مدرسه گرد هم می‌آمدند یا هنگامی که مجلس شورای ملی در دوره محمدعلی‌شاه به توپ بسته شد، مسجد سپهسالار نه تنها بی‌طرف نماند، بلکه به سنگر مقاومت مشروطه‌خواهان بدل شد؛ گویی که نماد مقاومت در برابر بازگشت به نظم کهنه شده بود (کسروی، ۱۳۸۵: ۱۰-۵۰۵).

در این ساختار تازه، میدان وقف متحول شد. کنشگران جدید (اقلیت‌های دینی، روشنفکران و نمایندگان مجلس) در آن حاضر شدند، انگیزه‌های وقف از حفظ شعائر مذهبی به مشارکت در نوسازی ملت و نظم حقوقی گسترش یافت، و مکان‌های وقف‌شده از مدارس دینی و مساجد سنتی، به مدارس، مریضخانه و نهادهای اجتماعی تغییر یافت مثل وقف موقوفات عظیم برای مریضخانه از سوی میرزا عیسی‌خان وزیر و شیخ هادی نجم‌آبادی (رضایی، ۱۳۸۶: ۲۶۰ و ۴۴۸) این تحولات را می‌توان به‌عنوان نشانه‌هایی روشن از تغییرات عمیق در عرصه وقف در دوره سوم تلقی کرد. موقوفات عظیم این دوره در خدمت تجدد و خیر عمومی به کار گرفته می‌شوند. همچنین فضای جغرافیایی این موقوفات، از مناطق سنتی مذهبی فاصله دارد و بیشتر در شبکه شهری جدید، یعنی در محله دولت، استقرار می‌یابد. این خود نشانه‌ای از جابجایی گره‌گاه میدان‌ها است.

اواخر دوره قاجار، انیستیتو پاستور توسط عبدالحسین میرزا فرمانفرما شاهزاده قاجاری وقف شد (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۶-۵۰). به باور نگارندگان این وقف او را در جایگاهی دوگانه قرار می‌دهد: هم به عنوان واقف بزرگ مذهبی (در قالب رسمی وقف)، و هم به عنوان کنشگر نوسازگر ملی در خاطره‌ی جمعی ایرانیان. وقف فرمانفرما را می‌توان به‌مثابه کنشی استراتژیک در آستانه فروپاشی نظم قدیم و تثبیت نظم جدید در نظر گرفت؛ کنشی که باید

در چارچوب نظریه میدان بوردیو فهمیده شود. فرمانفرما، به عنوان یکی از بلندمرتبه ترین شاهزادگان قاجاری، در شرایطی که مشروعیت خاندان قاجار در افکار عمومی تضعیف شده و سرمایه نمادین سلطنتی در حال افول بود، از طریق این وقف کوشید تا سرمایه جدیدی تولید و تثبیت کند. نکته کلیدی آن است که وقفی چون انستیتو پاستور، هم در میدان دین سستی (به واسطه وقفی بودن)، هم در میدان تجدد ملی (با منطق سکولار و علمی مدرن) به رسمیت شناخته می شود. به واسطه این وقف از موقعیت پیشین خود در میدان سلطنت (که در حال از دست رفتن بود) به سمت موقعیتی جدید در میدان ملی حرکت کرد، کنشی که اوایل دوره پهلوی از طرف فخرالدوله (دختر مظفرالدین شاه) و نجم السلطنه (مادر دکتر مصدق و خواهر فرمانفرما) (رضایی، ۱۳۸۶: ۴۳۸) و شاهزادگان قاجاری دیگر نیز مشاهده شد. این حرکت را می توان نوعی جابجایی در میدان های قدرت دانست.

برخلاف دوره قاجار که دین و سیاست در هم تنیده بودند و وقف های مهمی همچون مسجد مدرسه حکیم، مروی و سپهسالار در کنار ارگ و مجلس نمادی از این همزیستی بودند، حکومت پهلوی به صورت رسمی فاصله ای قابل توجه با میدان دینی ایجاد کرد و سیاست سکولاریزه سازی را در پیش گرفت. در همین حال، شکل گیری حوزه علمیه قم در آغاز دوره پهلوی، نشانه ای از تحولات عمیق در میدان دینی ایران بود. قم که تا پیش از آن مرکز دینی ایران نبود، به تدریج به کانون قدرت روحانیت تبدیل شد، مرکزی که به رغم نزدیکی به پایتخت، نمایانگر نوعی تمرکززدایی از گره گاه سستی دین و قدرت در تهران بود. این روند را می توان به مثابه از بین رفتن گره گاه سوم یعنی ترکیب متمرکز حوزه دین و دولت در بهارستان دانست؛ گره گاهی که وقف های بزرگ و نهادهای دینی-سیاسی دوره قاجار شکل داده بودند. در عوض، بازیگران میدان مذهبی تلاش کردند با تقویت حوزه قم و حفظ نزدیکی جغرافیایی به قدرت سیاسی، موقعیت خود را بازتعریف کنند و همچنان در نزدیکی مرکز قدرت باقی بمانند. به این ترتیب، روی کار آمدن پهلوی نه فقط آغاز حکومتی سکولار بود، بلکه نشان دهنده پایان یک مدل سستی از تعامل دین و سیاست در ایران بود و نقطه عطفی در تغییر ساختار میدان های دینی و سیاسی به شمار می آید.

۶. نتیجه گیری

مطالعه وقف در دوره تهران قاجاری، به ویژه در چارچوب نظری میدان بوردیو، امکان تحلیل دقیق و چندلایه ای از رابطه پیچیده دین و دولت در سه دوره زمانی متفاوت را فراهم

آورد. این سه دوره، هرکدام با ویژگی‌ها و گره‌گاه‌های خاص خود، نشان‌دهنده تحولات ساختاری در تهران بوده‌اند. در دوره اول، که با ساخت حصار طهماسبی آغاز و تا پایتخت شدن تهران ادامه داشت، مسجد مدرسه وقفی حکیم هاشم در نقطه تلاقی ارگ و بازار، گره‌گاهی در سطح محلی برای تعامل میدان سیاسی و دینی فراهم کرد، واقف یک طیب بود و وابستگی مستقیم به حکومت نداشت. با آغاز دوره دوم و پایتخت شدن تهران تا ساخت حصار ناصری، گره‌گاه میدان قدرت به تدریج تغییر کرد و از جنوب ارگ به غرب محله عودلاجان - محل سکونت شاهزادگان و درباریان - منتقل شد. مهمترین موقوفات مذهبی این دوره توسط نخبگان سیاسی برجسته چون، مروی، سپهسالار و نوری ثبت شدند. گره‌گاه اصلی این دوره در اطراف مسجد مدرسه مروی شکل گرفته بود که هم مرکز تجمع مذهبی بود و هم نقش نمادین تثبیت قدرت مذهبی در میدان سیاسی را ایفا می‌کرد. در این دوره وقف‌ها عمدتاً مذهبی و با کارکردهای دینی بودند و شاهزادگان و افراد حکومتی به عنوان بازیگران اصلی میدان وقف حضور پررنگ داشتند. در دوره سوم، از ساخت حصار ناصری تا پایان دوره قاجار، شاهد گسترش و تنوع کارکرد وقف‌ها و ورود بازیگران جدید به میدان بودیم. وقف وارد عرصه‌های عام‌المنفعه و کارکردهای اجتماعی گسترده‌تر شدند و بازیگران جدیدی، از جمله زردشتیان، روشنفکران و برخی روحانیون با دیدگاه‌های متفاوت، وارد میدان وقف گردیدند. مسجد مدرسه سپهسالار به عنوان گره‌گاه جدید مذهبی - سیاسی ظهور کرد که در کنار مجلس شورای ملی، نماد وحدت و همپوشانی دین و دولت به شمار می‌رفت. این گره‌گاه جدید، بازتاب‌دهنده تغییرات اجتماعی و سیاسی عمیق بود که منجر به بازتعریف نقش وقف در خدمت به اهداف میدان سیاسی گردید. حتی در وقایع بحرانی مانند به توپ بسته شدن مجلس، مسجد مدرسه سپهسالار نقشی مهم در مقاومت در برابر نظم مستقر ایفا کرد که این خود دلالتی بر پیوند ناگسستنی و همزمان تنش‌زا میان دو میدان دین و سیاست بود. این دوره با ظهور موقوفات بزرگ غیرمذهبی و عام‌المنفعه همچون بیمارستان‌ها، مدارس و به ویژه انستیتو پاستور همراه بود. ورود اشخاصی مانند فرمانفرما، یکی از شاهزادگان برجسته قاجار، به عرصه وقف‌های عام‌المنفعه نشان‌دهنده تلاش طبقات سنتی در حفظ نقش خود در میدان قدرت، هم‌زمان با انطباق با تحولات جدید بود. وقف‌های عام‌المنفعه این دوره، ضمن حفظ ریشه‌های دینی، نقش مهمی در تحکیم و بازتعریف میدان‌های سیاسی - اجتماعی بازی کردند و نشانگر تغییر در ساختار روابط دین و دولت بودند، تغییری که در دوره دوره پهلوی به اوج رسید و

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۴۱۱

سکولاریزه شدن دولت در دستور کار قرار گرفت که نمایانگر پایان گره‌گاه سوم و همزیستی مستقیم دین و دولت در تهران بود.

در نهایت، تحلیل وقف در تهران به مثابه آینه‌ای است که تغییرات عمیق در رابطه دین و دولت، ساختار میدان‌های قدرت، و نقش بازیگران مختلف را به تصویر می‌کشد. وقف به عنوان نهادی تاریخی، در سه دوره مختلف، از تثبیت قدرت مذهبی سنتی، تا همگرایی دین و دولت در مرکز سیاسی، و سرانجام تنوع‌بخشی به عرصه‌های عام‌المنفعه و مدرن، نقشی کلیدی در شکل‌دهی و بازتولید ساختارهای قدرت در ایران قاجاری ایفا کرده است. فهم این تحولات، به ما امکان می‌دهد تا پیچیدگی‌های رابطه دین و سیاست در تاریخ معاصر ایران را عمیق‌تر و از منظر میدان‌های قدرت به شکلی جامع‌تر درک کنیم.

کتاب‌نامه

اتحادیه، منصوره، (۱۳۸۱)، «موقوفات و خدمات عام‌المنفعه عبدالحسین میرزا فرمانفرما»، نشریه وقف میراث جاویدان، ش ۳۷.

استادی، رضا، (۱۳۷۵)، «یادگارهای ماندگار: وقفنامه مدرسه مروی تهران»، نشریه وقف میراث جاویدان، ش ۱۳.

اسفندیار، رجبعلی، (۱۳۹۹)، «مناسبات دین و سیاست در اندیشه فقهای عصر قاجار»، فصلنامه مطالعات اسلامی، ش ۳۰.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، مرآت البلدان، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۵۰)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، تهران، انتشارات امیرکبیر.

الگار، حامد، (۱۳۹۶)، دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار، ابوالقاسم سری، تهران، انتشارات توس.

امانت، عباس، (۱۳۹۸)، قبله عالم، حسن کامشاد، تهران، نشر کارنامه.

آجودانی، ماشالله، (۱۳۸۷)، مشروطه‌ی ایرانی. تهران، اختران.

بلاغی، حجت، (۱۳۵۰)، تاریخ تهران: مرکز تهران و مضافات، ج ۱، بی‌نا.

بورديو، پیر، (۱۳۸۰)، نظریه کنش، مرتضی مردیها، تهران، نقش و نگار.

تکمیل همایون، ناصر، (۱۳۸۷)، رویدادها و یادمانهای تاریخی تهران، ج ۱، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.

تکمیل همایون، ناصر، (۱۳۹۴)، رویدادها و یادمانهای تاریخی تهران، ج ۲، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.

- توکل طرقي، محمد، (۱۳۹۷)، تجدد بومي و بازاندیشی تاریخ، تهران، پردیس دانش.
- حاجی عباسی، سعید، (پاییز و زمستان ۱۳۸۳)، «وقفنامه مجلس شورای ملی»، نشریه وقف میراث جاویدان، ش ۴۷ و ۴۸، صص ۳۸-۴۵.
- رضایی، امید، (۱۳۸۶)، فهرست اسناد موقوفات ایران از آغاز تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷، جلد ۴، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.
- رضایی، امید، (۱۳۹۰)، «طبیعی مصنف با مسجد، مدرسه و کتابخانه وقفی‌اش در تهران دوره شاه سلیمان صفوی»، نشریه اوراق عتیق، ش ۲، صص ۳۰۸-۲۶۷.
- شاه‌حسینی، پروانه، (۱۳۹۰)، وقف‌شناسی تهران، از شهری اسلامی تا شهری مدرن، تهران، انتشارات پاپلی.
- شاه‌حسینی، پروانه، (۱۳۷۷)، «ردیابی وقف در ساختار فرهنگی شهر تهران از دوره قاجار تا جمهوری اسلامی»، نشریه تحقیقات اجتماعی، ش ۴۸.
- شاه‌حسینی، پروانه، (۱۳۹۵)، «تأثیرات متقابل مکانهای وقفی و توسعه شهر تهران در دوره قاجاریه»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی.
- شاه‌حسینی، پروانه، (۱۳۷۷)، «موقوفات شهر تهران»، نشریه پژوهشهای جغرافیایی، ش ۳۴.
- شریعتی، سارا، وطن‌خواه، کوشا (پاییز و زمستان ۱۳۹۲)، «نحوه کاربرد نظریه میدان بوردیو در مطالعه معماری مدرن ایران»، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، ش ۲.
- شهابی، محمدرضا، (۱۳۸۳)، «مبانی و چارچوب نظری تأثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری»، تحقیقات جغرافیایی، ش ۷۲.
- شهابی، محمدرضا، (۱۳۹۵)، «تأثیر وقف بر شکل‌یابی فضاهای شهری زمان قاجار در شهر ری»، باغ نظر، ش ۴۴.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین، (بهار ۱۳۸۱)، «مسجدمدرسه معمارباشی تهران»، نشریه وقف میراث جاویدان، ش ۳۷.
- شیرازیان، رضا، (۱۳۹۵)، تهران نگاری، بانک نقشه‌ها و عناوین مکانی تهران قدیم، تهران، انتشارات دستان.
- عضدالملک، علیرضا، (۱۳۷۰)، سفرنامه عضدالملک به عتبات، تهران، موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- قاضیها، فاطمه، (۱۳۸۱)، «تومان آغا فخرالدوله دختر شاعر و ادیب ناصرالدین‌شاه»، نشریه گنجینه اسناد، ش ۴۷ و ۴۸.
- کازرونی، عمادالدین، (۱۳۸۰)، «وقف‌نامه مسجدمدرسه سپهسالار قدیم»، نشریه وقف میراث جاویدان، ش ۳۳ و ۳۴.

وقف، فضا و میدان قدرت: ... (زهره عطایی آشتیانی و فهیمه موسوی) ۴۱۳

- کریمان، حسن، (۱۳۵۵)، تهران در گذشته و حال، تهران، دانشگاه ملی.
- کسروی، احمد، (۱۳۸۵)، تاریخ مشروطه، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۶۶)، آثار تاریخی تهران، تهران، انجمن آثار ملی.
- میرزا محمد، علیرضا، (۱۳۷۹)، «وقفنامه مسجد و مدرسه محمودیه»، نشریه وقف میراث جاویدان، ش ۲۹.
- ناصرالدین‌شاه، (۱۳۹۷)، روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه قاجار از ۱۳۰۸ تا ۱۳۰۹ قمری، تهران، انتشارات دکتر محمود افشار.
- نبوی رضوی، سیدمقداد، (بی‌تا)، «سپهسالار، میرزا حسین خان»، نشریه دانشنامه جهان اسلام، جلد ۲۳، صص ۱-۹.
- نقیبی، ابوالقاسم، (بی‌تا)، «میرزا حسین خان سپهسالار، پیشینه فرهنگی»، دانشنامه جهان اسلام، ش ۲۳.
- هدایت، رضاقلی، (۱۳۳۹)، روضه الصفا، ج ۹، تهران، خیام

Bourdieu, P. 1993. The Field of Cultural Production. Polity Press.

Bourdieu, P. 2002. An invitation to Reflexive Sociology. Polity Press.